

УДК 811.161.2+81'373.46

ОРІЄНТАЛІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Данилюк Н. М.

Університет Миколи Коперника, м. Торунь, Польща

Метою статті є спроба з'ясувати, як орієнтальні народи, що заселяли (заселяють) Україну, та їх мови вплинули на український лексичний фонд, установити, від кого й у які періоди свого розвитку українська мова перейняла найбільшу кількість орієнталізмів.

Ключові слова: *авари, булгари, угри, печеніги, половці, татари, мовні контакти, орієнталізми.*

Актуальність. Українська мова в усі періоди свого функціонування збагачувалася за рахунок іншомовних слів. Змінювалися часи, історичні умови, змінювалося коло контактуючих мов, а разом з тим зазнавали змін і шари запозиченої лексики. Нашою *метою* є спроба з'ясувати, як орієнтальні народи, що заселяли (заселяють) Україну, та їх мови вплинули на український лексичний фонд, дати коротку характеристику історичних передумов запозичень орієнтальної лексики в українську мову, а також установити, від кого й у які періоди свого розвитку українська мова перейняла найбільшу кількість орієнталізмів.

Слов'яни здавна стикалися зі східними народами, які окремими ордами заливали їхні південні землі. Одні з них перебували тут зовсім недовго, просуваючись далі на захід, інші – залишалися на кілька століть. Цими народами були булгари, авари, угри, хозари, печеніги, половці, татари. Булгари належали до урало-алтайського племені тюркської родини і жили спочатку на території, де річка Кама впадає у Волгу. Одна з гілок цих камських булгар, відокремившись у V столітті, перекочувала на територію слов'ян. У VII столітті булгари перейшли через Дунай, опанували Мізію й змішалися з прибулими туди раніше слов'янами, яким передали свою назву. За булгарами в VI – VII століттях прибули авари. Ослаблені сусідством східнослов'янських племен, авари частково загинули у боротьбі з антами, а частково під тиском нових кочівників пробралися в Західну Європу. Далі, відокремившись від урало-алтайської групи, східнослов'янськими теренами пройшли угри (мадяри) – останній азійський народ, що встиг оселитися на західноєвропейських землях [4, с. 132].

Одними з перших, хто надовго осів на території східних слов'ян, стали хозари. Із кінця VII століття вони встановили свою владу на всьому просторі від Волги до Дніпра, а в кінці VIII століття вже займали чорноморські степи. Під хозарський вплив спочатку потрапили сіверяни, що сиділи в районах північного Дінця й Дону. Звідси хозари поширилися на південь до Тмуторокані й навіть до Кримського півострова. Також під їхнім впливом знаходилися поляни, радимичі, в'ятичі [10, с.134].

Діалектно неоднорідні мови аварів, болгарів, хозар значного впливу на українські територіальні діалекти доби Київської Русі, очевидно, не мали. Проте

сліди цих мов спостерігаються не тільки в українських писемних пам'ятках (наприклад, булгаризми *тивун / тиун, каган / коган, хоть* «жінка», *хинове* «гунни», *болярин / боярин, лошадь, сапог, Тьмуторокань, Борис, Боян / Баян* тощо), а й у сучасній мові: *ватаг, хазяїн, ковер, харалуг, харалужний, корогва, лоша, сагайдак / сайдак, колчан, річка Сумень, буланій, карий* тощо [5, с. 747 – 748]. Крім того, на думку А. Ю. Кримського, зважаючи на те, що в дунайських булгарів у IX столітті поруч з державною християнською релігією «мав силу й іслам з його священною мовою арабською, то, очевидячки, могли вже й тоді заходити до слов'янської мови не тільки слова чисто тюркські, ба й декотрі арабські» [5, с. 575]. На тому, що через булгарську мову потрапляли до української всі арабські, перські й тюркські назви на позначення предметів торгівлі, наголошує Г. Халимоненко [9, с. 14].

Після прийняття каганом та столичною знаттю іудаїзму, що протиставило їх решті аристократії, у Хозарії один за одним почали спалахувати міжродові конфлікти. Скориставшись хаосом, у хозарський степ увійшли нові кочівники – печеніги. Перша згадка про печенігів у руських літописах датується 915 роком. Упродовж 915-1036 років Русь воювала з печенігами шістнадцять разів, не враховуючи дрібних сутичок. Утім взаємини Русі з печенігами не зводилися до самої лише конфронтації. Печеніги часто переходили на службу до руських князів, ставали їхніми союзниками в боротьбі з іншими кочовими народами. У 1036 році печеніги під стінами Києва зазнали нищівної поразки від Ярослава Мудрого, після чого частина з них перекочувала за Дунай; решта, що лишилася на своїх попередніх кочів'ях, через два десятиліття змушена була звернутися за допомогою до Києва, оскільки в приазовсько-причорноморський степ вступили нові господарі – половці [10, с. 64-66].

На 60-ті роки XI століття припадає перший удар половців на Русь. У цілому ж до початку XIII століття половці здійснили сорок дев'ять великих походів, завдаючи слов'янам нещадних господарських розорень і забираючи із собою велику кількість полонених. З іншого боку, територіальна близькість половецького світу, торгові контакти, а особливо – регулярні перехресні шлюби, якими скріплювалися перемирні угоди, і які були настільки численними, що кочівники поріднилися майже з усіма князівськими родами, призводили до поступового пом'якшення гостроти протистоянь [10, с. 66-67]. Половці потрапляли під вплив слов'ян, приймаючи навіть християнство, а слов'яни засвоювали половецькі риси й побутові особливості. Доказом такого взаємовпливу служить половецька лексика, що увійшла в словниковий склад східних слов'ян, та деякі слов'янські слова, запозичені половецькими племенами.

Пам'ятки давньоруської писемності з українських територій і дані порівняльно-історичних досліджень вказують на велику кількість печенізьких та половецьких запозичень. Проте їх розмежування утруднює близькості спорідненість мов печенігів і половців. Швидше за все від половців зайшли засвідчені в «Слові о полку Ігоревім» та літописах лексеми: *булат і харалуг, женьчуг, курган, шатро, япончица* (пізніше *опанча*), *клубук* (пізніше *ковпак*), *товар, коцій, чага, тлумач, лошадь* (пізніше *лоша*), *борсук, яруга, євшан, бур'ян* та інші. Г. Халимоненко висловлює версію, що з половецької мови переходили передусім лексеми, пов'язані з конярством, вівчарством, городництвом, а також військові терміни, назви одягу та інших ужиткових речей (*огир, бахмат, чапрак, ярчак, чабан, касир, кобеняк, кирея, кабиця* та ін.) [9, с. 15].

Невідомо, чим би в перспективі могло обернутися двохсотрічне протистояння половців зі слов'янами, яке поволі переросло в партнерство, коли б на східних околицях Половецького степу не з'явилася нова грізна сила – монголи. Монголо-татарська окупація була хоч і нетривалою, проте встигла певною мірою вплинути на лексичний фонд української мови. Окупаційна адміністрація нав'язала українському населенню своєрідну термінологію: найменування посад, податків, покарань, зброї (*баскак, даруга, осавула, калан, чамбул, яса* тощо) [9, с. 15]. Але загалом українці перейняли від Золотої Орди не так багато слів. Головним чином тюркська лексика тоді вплинула на мову Русі Московської, що васально підлягала Золотій Орді аж два з половиною століття [5, с. 576]. Ось що пише В. Русанівський про запозичену лексику післямонгольської доби: «Українсько-білоруські грамоти засвідчують порівняно мало запозичень з мов інших народів – тюркських, балтійських, молдавської, угорської, південнослов'янських. Це лексеми, що потрапили спершу в діалекти української і білоруської мови, а вже потім – у спільну літературну мову або в формовані літературні мови східнослов'янських народів. Серед тюркізмів слід відзначити *кактарь* «одиниця вимірювання ваги»..., *есакъ* «податок натурою»..., *орда* «середньовічна феодальна держава у тюркських і монгольських народів, а також територія цієї держави»..., *санжакъ* «губернатор у давній Туреччині»..., *тебенка* «шкіряна прикраса на кінському сидлі»...» [7, с. 59].

Не дуже численну групу запозичень зі східних мов фіксує й «Словник староукраїнської мови XIV – XV століть» [8]. У основній своїй масі це особові назви: *Аж-Герии, Аксакъ, Аксакъ-Темиръ, Али-Бег, Асанъ, Бекбулатъ, Бекгичъ, Берди, Билюрминъ, Бончак / Бончакъ, Боуздоуганъ, Бъешескоул / Бъешескоуль, Бъздыгъ, Каба, Караманъ, Команча, Команъ, Котлубуга, Курманъшикъ, Максакъ, Мамаи, Мендли-Кгерси, Мързе, Солтан, Табинъ, Темиръ, Хожжа-Мединъ*. Щодо загальних назв орієнтального походження, то в словнику зареєстровано такі, як: *есак, камка, кантарь, караиманъ, коуфтеръ, могорич, орда, очжа, тарканъ, тебенка, шаль, ярлыкъ*. Переважна більшість цих слів – тюркізми, хоча трапляються й лексеми арабського походження (*Асанъ, могорич, Солтан, Хожжа-Мединъ*), перського (*коуфтеръ, шаль*) або й навіть змішаного (тюрксько-арабського чи тюрксько-перського, наприклад: *Али-Бег* – від ар. alî «великий» і тюрк. beg «титул людини знатного походження»; *Бекбулатъ* – від тюрк. bek «пан» і перс. bulat «сталь, булат»).

У XV – XVIII століттях українці вступають у найрізноманітніші форми взаємин (воєнні, господарські, торгівельні) з Кримським ханством і Туреччиною. При такому активному контактуванні не міг не зазнати змін словниковий склад української мови. Орієнталізми, запозичені в цей період можна поділити на такі тематичні групи: назви, пов'язані зі **скотарством**: *чабан, отара, табун, аркан, торба, кабан, лоша, буланый, чалий, гайда* та ін.; із **городництвом**: *баштан, гарбуз, кавун, тютюн* і т. д.; зі **степовим життям**: *байрак, комиш, лиман, туман, беркут, сарана, бакай, гарба, куринь* і т. д.; із **військовою справою**: *кіш, табір, осавул, бунчук, чайка (човен), сагайдак* та ін.; назви на позначення **одягу**: *габа, кунтуш, кобеняк, шаровари, штани, очкур, сап'ян, чоботи, постолы, тасьма, серпанок* та ін.; назви, пов'язані з **торгівлею, промислом, побутом** та ін.: *чумак, аршин, могорич, майдан, чавун, казан, килим, тапчан, кав'яр, кава, кобза, люлька, гайдамака, харциз, канчук, кайдани, чума* і т. д. Безпосередньо запозичалися й тюркські слова, що відображали суспільне життя Туреччини, татар Криму, інших тюркських етнічних осередків: *хан,*

султан, візир, диван, чалма, калим, мечеть, намаз, ясир. Серед них чимало арабізмів і персизмів, які сприймалися й засвоювалися як властиво тюркські слова.

Особливо вплив східної лексики зріс із розвитком козацтва й чумацтва. Недаремно деякі вчені говорять навіть про двомовність серед козаків. Так, наприклад, Н. Яковенко у своїй праці «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття» пише: «Що ж до мови, то українсько-татарська двомовність серед козацтва є досить поширеним явищем і в набагато пізніші часи, тож немає сумніву, що вона побутувала тоді, коли тюркський компонент населення прикордонних замків був доволі виразний. Запозичення ж козаками-слов'янами побутових деталей від своїх татарських колег переконливо фіксується і в їхньому зовнішньому вигляді, і в заміні назв для буденних широковживаних понять. Руський меч був замінений на криву татарську шаблю, руські гуслі – на кобзу, порти – на шаровари, довге слов'янське волосся – на оселедець. Своїх молодих слуг вони стали називати вже не отроками, а джурами, свої гурти не дружинами, а ватагами; до військової атрибутики увійшли тюркські поняття осавул, булава, бунчук, барабан, сурма, табір, майдан тощо. Тож не дивно, що турки іменували запорожців буткалами, себто змішаним народом» [10, с. 120].

Помітного впливу з боку Криму й Туреччини зазнав також український ономастикон. Багато козацьких прізвищ (за реєстрами XVII – XVIII століть) – тюркського походження: *Балабан, Мурза, Кочубей, Кутлубей, Шингерій* тощо [2, с. 747-748]. Значна кількість тюркізмів спостерігається й у гідронімії України: *Бакшала, Громоклія, Інгул, Кагарлик, Сугоклія, Ташлик, Чичиклія, Чортала, Яланець, Аджалик, Аталикова, Базавлук, Гайчул, Євсуг, Єрик, Ірклій, Кагамлик, Карачокрак, Коломак, Ташань, Тилігул, Узень, Ягорлик, Янчул, Янчокрак* та ін. [6, с. 139-142].

У XVIII – XIX століттях запозичення в українську мову потрапляли, як правило, за посередництвом російської мови, оскільки Україна, як і Крим, утратила рештки незалежності й увійшла до складу Росії. Так, серед орієнталізмів, які увійшли до української мови через російську можна назвати такі: *азарт, алхімія, альков, амбра, арик, артіль, арсенал, балаган, башка, бензин, бешмет, булат, бура, буран, бурда, бурундук, гамаша, гудрон, жерсть, караван, курага, лафа, магазей, мішура, набат, нашатир, паранджа, сироп* ін.

Загалом в українській мові налічується (за даними енциклопедії «Українська мова») близько чотирьох тисяч тюркізмів (без урахування власних назв). Понад половина з них – загальноновживані. Решта – історизми (*башлик, бунчук, дура, канчук, опанча, осавул, сагайдак, ясир*), діалектизми (*байлик* «безплатна примусова робота», *бичак* «ніж», *гарам* «худоба», *кавук* «мішок»), або вживаються в ролі екзотизмів для опису власне тюркського побуту (*бай, гарем, мурза, султан, хан*). Група екзотизмів є практично відкритою й постійно поповнюється [1, с. 695].

Отже, можна зробити висновок, що українсько-орієнтальні мовні контакти сягають ще часів ранньої східнослов'янської доби, коли степи Північного Причорномор'я контролювалися тюркомовними кочовими племінними об'єднаннями аварів, болгарів, хозарів, яких витіснили печеніги, що у свою чергу поступилися кипчакам-куманам-половцям, а останні золотоординцям і кримським татарам. Орієнтальні запозичення входили в українську мову з неоднаковою інтенсивністю. Найбільше їх потрапило на український мовний ґрунт у XV-XVIII століттях. Переважно це були тюркізми, хоча за їхнім посередництвом запозичалися також арабізми й персизми. І якщо тюркські запозичення досліджувалися досить активно,

то цього не можна сказати про лексику арабського походження. Тому в перспективі наших досліджень – з'ясувати, наскільки великою є частка арабських запозичень в українській мові, якими шляхами вони найчастіше проникали на український мовний ґрунт, які сфери життя найбільше збагатили.

Список літератури

1. Гаркавець О. М. Тюркізм / О. М. Гаркавець // Українська мова: Енциклопедія. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 694-695.
2. Гаркавець О. М. Українсько-тюркські мовні контакти / О. М. Гаркавець // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 747-748.
3. Етимологічний словник української мови: [у 7 т.] / [За ред. О. С. Мельничука]. – К.: Наукова думка, 1982 – 2006. – Т. 1-5.
4. Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X – XIV століть. Запозичення / П. Ковалів. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1964. – Т. II. – 329 с.
5. Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури / А. Ю. Кримський // Твори. – Т. 4. – Сходознавство. – К., 1974. – С. 449-583.
6. Масенко Л. Т. З гідронімії тюркського походження басейну Південного Бугу / Л. Т. Масенко // Структурні рівні мови і методи їх дослідження. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 139-142.
7. Русанівський В. Історія української літературної мови / В. Русанівський. – К.: АРТЕК, 2001. – 391 с.
8. Словник староукраїнської мови XIV-XV століть: [у 2-х т.] / [За ред. Л. Л. Гумецької]. – К.: Наук. думка, 1977 – 1978. – Т. 1-2.
9. Халимоненко Г. І. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови. Ч. 2. Лексика вівчарства / Г. І. Халимоненко. – К.: Київський університет, 1995. – 75 с.
10. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

Данилюк Н. М. Ориєнталізми в українському мові // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т.24 (63). – №2. Часть 2. – С.408-412.

Целью данной статьи является попытка выяснить, как ориентальные народы, которые заселяли (заселяют) Украину, и их языки повлияли на украинский лексический фонд, определить, от кого и в какие периоды своего развития украинский язык почерпнул наибольшее количество ориентализмов.

Ключевые слова: *авары, болгары, угры, печенегы, половцы, татары, языковые контакты, ориентализмы.*

Danyliuk N. Oriental Borrowings in Ukrainian Language // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communicatios». – 2011. – V.24 (63). – №2. Part 2. – P.408-412.

The aim of the article is attempt to explain how the Oriental people which occupied and still occupy Ukraine, and their languages, influenced the Ukrainian lexis; to determine from whom and in what periods of the development of the Ukrainian language it adopted a majority of its Oriental borrowings.

Key words: *Avars, Bulgars, Pechenegs, Cumans, Tatars, language contacts, Oriental borrowings.*

Поступила до редакції 20.04.2011 р.